

УДК 343.9.01

Вознюк Андрій Андрійович –
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач наукової лабораторії з
проблем досудового розслідування
Національної академії внутрішніх
справ

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ЗАПОБІГАННЯ СУСПІЛЬНО НЕБЕЗПЕЧНИМ ДІЯННЯМ

Висвітлено концептуально важливі проблемні питання запобігання злочинам, пов'язані із застосуванням понятійно-категоріального апарату, що характеризує цей процес, а також із визначенням оптимально ефективної його системи. Надано пропозиції щодо їх вирішення.

Ключові слова: запобігання; профілактика; попередження; злочин; суспільно небезпечне діяння.

Розбудова правової держави, якою проголошено Україну, неможлива без ефективної системи протидії злочинам, у якій пріоритет належить запобіганню суспільно небезпечним діянням. Це слід пояснювати тим, що в разі недопущення вчинення злочину або припинення його на стадії готування чи замаху суспільні відносини не зазнають шкоди, а якщо й зазнають, то незначної. До того ж, державі в особі компетентних органів не потрібно вживати заходів щодо виявлення цих протиправних діянь, їх розслідування, покарання осіб, які їх учинили, забезпечення відшкодування шкоди, завданої потерпілому кримінальним правопорушенням, тощо.

Проблеми запобігання злочинам ґрунтовно розроблено в сучасних кримінологічних дослідженнях В. С. Батиргарєєвої, В. В. Василевича, В. В. Голіни, Б. М. Головкина, І. М. Даньшина, О. М. Джужі, В. М. Дрьоміна, А. П. Закалюка, А. Ф. Зелінського, О. Г. Кальмана, О. М. Костенка, О. Г. Кулика, О. М. Литвинова, В. О. Тулякова, В. І. Шакуна та ін. Однак, попри вагомий внесок

вчених, низка концептуальних питань у цій сфері залишається невирішеною. Зокрема, дискусійним є застосування окремих термінів для позначення процесу запобігання злочинам, а також визначення оптимально ефективної його системи. Це негативним чином позначається на протидії злочинності, роблячи її недостатньо ефективною.

Метою цього дослідження є висвітлення концептуально важливих проблемних питань запобігання злочинам та надання пропозицій щодо їх вирішення.

Насамперед важливо визначити найбільш оптимальний термін для позначення процесу запобігання злочинам та розкрити його зміст.

В основі системи впливу на злочинність міститься понятійно-категоріальний апарат, у якому найчастіше фігурують такі терміни, як «протидія злочинам», «запобігання злочинам», «профілактика злочинів», «припинення злочинів» тощо. У кримінальному праві, кримінології, криміналістиці доволі давно триває активна дискусія з приводу їх змісту та доцільності застосування в тому чи іншому випадку.

Найбільш широке значення має термін «протидія злочинності», якнайповніше охоплює різноманітні форми впливу на злочини, зокрема запобігання їм, а також їх виявлення, розкриття та розслідування. Тому його недоцільно застосовувати для позначення суто процесу запобігання злочинам.

Щодо терміна «профілактика», то за твердженням А. П. Закалюка, у кримінологічній науці його слід уживати як діяльність щодо недопущення формування, розвитку та реалізації причин і умов злочинності та злочинних проявів загалом [1, с. 319]. **Профілактикою злочинів** слід вважати лише недопущення злочину, що відбувається шляхом усунення його причин і умов. Про це може йтися до початку вчинення злочину, тобто в тих випадках, коли виник умисел щодо вчинення злочину, однак не скоєно будь-яких суспільно небезпечних діянь.

Водночас термін «припинення» є актуальним тоді, коли реалізація наміру вчинити злочин вже розпочалася та здійснюються підготовчі й первинні дії для досягнення

злочинного результату [1, с. 319–320]. Припинення полягає в діях, спрямованих на зупинення злочинної діяльності, що вже почалася, та на недопущення настання злочинного результату [2, с. 164]. *Припинення злочинів, безумовно, стосується тих суспільно небезпечних діянь, що вже розпочалися, але ще не завершилися – готування, замаху, а також продовжуваного і триваючого злочинів. Припинення злочину – це недопущення доведення його до кінця чи настання його наслідків.*

Відтак, терміни «профілактика» і «припинення» стосуються лише окремих аспектів протидії злочинам, тому вони є обмеженими в сенсі впливу на злочинність. Водночас їх поєднання дає можливість досягти відчутніших результатів у протидії злочинності.

У Тлумачному словнику *попередження* означає заздалегідь зроблене повідомлення про щось; застереження проти чогось; один із видів адміністративного, партійного та ін. стягнення; запобігання вияву чого-небудь небажаного [3, с. 1054]. Водночас *запобігати* означає – не допускати, заздалегідь відвертати щось неприємне, небажане; догоджати кому-небудь, підлещуватися до когось, домагаючись прихильності, заступництва; здобути, дістати, придбати, знайти кого-, що-небудь [3, с. 414]. Синонімами терміна «запобігання» є «відвернення» та «попередження». Водночас ми схилиємося до думки, що найбільш вдалим є термін «запобігання злочинам». Тим більше, що запобігання злочинам, відповідно до ч. 1 ст. 2 КК України, є одним із завдань цього Кодексу.

Однак термін «запобігання злочинам» теж є недосконалим, оскільки не охоплює випадків учинення суспільно небезпечних діянь, які не можна вважати злочинами, наприклад, через неосудність осіб, які їх учинили, або недосягнення ними віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність. Тому краще застосовувати більш широкий термін – «запобігання суспільно небезпечним діянням».

Науково обґрунтованою вважаємо позицію А. П. Закалюка, що індивідуально-запобіжну діяльність можна розподілити на три етапи: 1) до формування мотиву злочинного

прояву та наміру його вчинити; 2) після його формування, але до початку реалізації; 3) після початку реалізації наміру шляхом здійснення конкретних злочинних дій. З урахуванням зазначених якісних відмінностей на кожному з етапів ужиття заходів запобігання вчиненню злочину, підкреслюючи змістову відмінність останніх, уживають різні терміни щодо відповідної запобіжної діяльності: профілактика, відвернення, припинення злочинних проявів [1, с. 329]. Таким чином, спираючись на запропоновану концепцію, запобігання найбільш повно охоплює такі можливі й важливі напрямки сприяння, як профілактика, відвернення та припинення злочинів. Водночас термін «відвернення», на думку А. П. Закалюка, найчастіше вживається в сполученні із «загрозою». «Відвернення загрози» передбачає, що загроза вже існує і вживається заходів, щоб вона не реалізувалася в ту дію, загроза вчинення якої є реальною. Напевно, і в кримінології, якщо формування криміногенної мотивації досягло такої індивідуальної визначеності, що містить загрозу реалізуватися в мотиві конкретного злочину, намірі його вчинити, діяльність щодо зупинення небезпеки цієї загрози, недопущення її реалізації є сенс називати відверненням злочину [1, с. 319]. Відвернення повинно стосуватися осіб, у яких виник умисел на вчинення суспільно небезпечних діянь, однак які ще не вчинили ніяких протиправних дій.

Запобігання учиненню суспільно небезпечних діянь слід розуміти як процес, що має дві складові: 1) недопущення початку вчинення суспільно небезпечних діянь; 2) припинення розпочатого суспільно небезпечного діяння, зокрема готування до злочину, замаху на злочин, триваючого та продовжуваного злочинів.

Запобігання суспільно небезпечним діянням – це діяльність фізичних та юридичних осіб, спрямована на профілактику, відвернення та припинення суспільно небезпечних діянь. Запобігання суспільно небезпечним діянням повинне мати тричленну структуру і охоплювати:

1) профілактику – усунення причин і умов їх учинення;

2) відвернення – недопущення суспільно небезпечних діянь особами, у яких виник умисел, однак вони не вчинили жодних підготовчих дій;

3) припинення – зупинення (переривання) тих суспільно небезпечних діянь, що вже розпочалися, але ще не завершилися – готування, замаху, а також продовжуваного і триваючого злочинів. Припинення злочину – це недопущення доведення його до кінця чи настання його суспільно небезпечних наслідків.

Запобігання суспільно небезпечним діянням є складним процесом, елементи якого утворюють певну систему. Водночас окремі елементи цієї системи мають власну структуру, а тому є своєрідними підсистемами.

Система запобігання суспільно небезпечним діянням містить об'єкти, суб'єкти та заходи. *Об'єктом запобігання* є те, на що спрямований цей процес. До них належать: 1) усі особи, оскільки кожен індивід є потенційним суб'єктом суспільно небезпечного діяння; 2) особи, які вчинили суспільно небезпечне діяння; 3) причини та умови їх учинення.

Суб'єктами запобігання є фізичні та юридичні особи, які вживають заходів профілактики, відвернення та припинення злочинів. Їх можна класифікувати за різними критеріями, зокрема кількісним складом (окремі особи та колективні утворення), функціональним призначенням (суб'єкти, функція запобігання для яких є їх обов'язком, та суб'єкти, функція запобігання для яких є правом), за ієрархією в системі органів державної влади тощо.

До системи запобігання злочинам належить система заходів запобігання. Вона охоплює три рівні – загальний (загальносоціальний), спеціальний (спеціально-кримінологічний*) та індивідуальний. Заходи, яких уживають на цих рівнях, охоплюють практично всі сфери суспільного життя: економічну, соціальну, політичну, культурну, освітню тощо.

* Напевно, правильно говорити про спеціальний, а не спеціально-кримінологічний рівень, оскільки кожен рівень є кримінологічним.

Загальний рівень стосується всіх осіб, поведінка яких є як правомірною, так і злочинною. Відповідно, і заходи цього рівня розраховані на невизначене коло суб'єктів. Наприклад, підвищення матеріального добробуту населення, протидія безробіттю, реформування правоохоронної системи – це заходи, що стосуються запобігання всім злочинам, зокрема й окремим видам злочинів.

Спеціальний рівень орієнтований на певний вид чи групу злочинів. Видом злочинів зазвичай є злочин, передбачений певною статтею (наприклад, організація або утримання місць для незаконного вживання, виробництва чи виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів – суспільно небезпечне діяння, передбачене ст. 317 КК України). Це може бути й злочин, передбачений певною статтею, однак виокремлений за певними ознаками об'єктивного чи суб'єктивного характеру (наприклад, шахрайство в мережі Інтернет). Групою злочинів є два і більше злочини, передбачені різними статтями, однак об'єднані певними ознаками складу злочину об'єктивного та суб'єктивного характеру. Це, наприклад, злочини у сфері туристичного бізнесу, злочини, пов'язані зі створенням злочинних об'єднань та участю в них.

Спеціальний, або спеціально-кримінологічний рівень тісно пов'язаний з *індивідуальним*, який стосується вживання заходів запобігання відносно однієї особи. Як влучно зауважує В. В. Голіна, спеціально-кримінологічне запобігання злочинності, здійснюване стосовно конкретної особи – потенційного злочинця, є індивідуальним запобіганням [4, с. 39].

Рівні запобігання злочинам різняться за об'єктним складом і масштабом охоплення. Одна й та сама особа, яка здійснює заходи запобігання відносно декількох осіб або певної категорії злочинців, може діяти як на спеціально-кримінологічному, так і індивідуальному рівнях. Наприклад, якщо поліцейський застосовує по чергово профілактичні заходи відносно декількох осіб, ідеться про індивідуальне запобігання. Якщо ж він здійснює профілактичні заходи відносно декількох осіб чи певної групи одночасно – це спеціально-кримінологічний рівень.

Проте визначення цих рівнів відбулося з порушенням логічних правил, оскільки в їх снові різні критерії. Співвідношення категорій, що позначають ці рівні, має бути таким: загальне і спеціальне, індивідуальне та колективне.

Загальний рівень запобігання може охоплювати забезпечення як від усіх суспільно небезпечних діянь, так і певних суспільно небезпечних діянь усіх членів суспільства.

Залежно від масштабів запобігання злочинам слід виокремити такі рівні: загальний (запобігання всім злочинам), спеціальний (запобігання окремому виду чи групі злочинів), індивідуальний (запобігання конкретному злочину).

Залежно від рівня об'єктів профілактичного впливу можна визначити загальне (стосується всіх членів суспільства), спеціальне (стосується певної категорії чи групи потенційних або реальних злочинців), індивідуальне (стосується однієї особи, яка вчинила чи може вчинити злочин).

Система заходів індивідуального запобігання повинна бути циклічною: розпочинатися із заходів усунення причин і умов учинення суспільно небезпечних діянь, продовжуватись заходами їх відвернення та припинення і завершуватись знов-таки заходами усунення причин і умов учинення суспільно небезпечних діянь. Зрештою, спочатку слід зробити все для того, щоб не допустити вчинення злочину певною особою, усуваючи причини та умови злочинів. У разі початку злочинних дій необхідно вживати заходів щодо їх припинення. Надалі відбувається застосування заходів примусу, які також мають певний профілактичний вплив. Після примусових заходів до особи знову необхідно вживати заходів щодо недопущення вчинення нового злочину, усунення причин і умов його вчинення. Саме таку послідовність зазначених заходів може бути застосовано неодноразово, оскільки в діяннях багатьох осіб, які вчиняють злочини, може бути наявна як фактична, так і юридична множинність.

Заходи запобігання нерозривно пов'язані з іншими заходами протидії злочинам, як-от: виявлення злочинів; затримання осіб, які його вчинили; притягнення їх до

кримінальної відповідальності; застосування до них покарання та інших заходів кримінально-правового та кримінально-виконавчого впливу, які містять у собі певний запобіжний потенціал. Під час і після заходів державного примусу до особи, яка вчинила злочин, слід знову застосовувати заходи недопущення вчинення злочинів, усунення причин і умов їх учинення.

Особливе місце в системі запобігання будь-якому злочину посідають кримінально-правові заходи, наприклад установлення юридичних підстав притягнення до кримінальної відповідальності, призначення покарання, звільнення від кримінальної відповідальності, покарання та його відбування.

В основі ефективного запобігання суспільно небезпечним діям обов'язковими є якісні кримінально-правові норми, що встановлюють кримінальну відповідальність за певні злочини; результати аналізу кількісних та якісних показників цих діянь, їх детермінант; кримінологічний портрет і типологія особи злочинця, а також система соціальних, економічних, політичних, культурних, правових та інших заходів, яка охоплює безперервний цикл превенційної діяльності, що розпочинається й завершується усуненням причин і умов учинення суспільно небезпечних діянь та здійснюється на загальному, спеціальному й індивідуальному рівнях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : у 3 кн. / А. П. Закалюк. – Київ : Ін Юре, 2007. – . –

Кн. 1 : Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. – 2007. – 424 с.

2. Іванов Ю. Ф. Кримінологія : навч. посіб. / Ю. Ф. Іванов, О. М. Джу́жа. – [2-ге вид., доповн. та переробл.]. – Київ : Паливода А. В., 2008. – 292 с.

3. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. та CD) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – Київ ; Ірпінь : Перун, 2009. – 1736 с.

4. Голіна В. В. Запобігання злочинності (теорія і практика) : навч. посіб. / В. В. Голіна. – Харків : Нац. юрид. акад. України, 2011. – 120 с.
